

پژوهش‌ها در معماری اسلامی ۱۴

شماره شتاب: 980 X - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال پنجم - شماره اول - بهار ۱۳۹۶

- توسعه پذیری فضای انسان ساخت با خلاقیت در گشایش فضائی خانه‌های سنتی کرمان
سید مجید هاشمی طفرالجردی / مازیار آصفی / مظفر مهاجری
- معناشناسی حیات و سرزندگی در آموزه های اسلامی و بررسی تاثیر آن در محله
فرهنگ مظفر / عبدالحمید نقره کار / مهدی حمزه نژاد / صدیقه معین مهر
- بازشناسی تاثیر اندیشه عرفانی در پدیداری رنگ آبی در کاشیکاری مساجد ایران
حسین مرادی نسب / محمدرضا بمانیان / ایرج اعتصام
- تبیین مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار معماری براساس
مبانی حکمت متعالیه
سمانه تقدیر
- جایگاه پایه‌ای ایوان در ارتقاء راندمان عملکردی در مساجد
مریم کیایی / یعقوب پیوسته گر / علی اکبر حیدری
- جستاری در نسب‌شناسی و ویژگی‌های سبک فردی هنرمندان گچ‌بر در قرن هشتم
هجری
احمد صالحی کاخکی / بهاره تقوی نژاد
- مقایسه ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز
مصطفی آزادی / ملیحه تقی پور

پژوهش‌های معماری اسلامی

شماره شانزدهم: X - 980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال پنجم - شماره اول - بهار ۱۳۹۶

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سر دبیر: دکتر محسن فیضی

مدیر داخلی: دکتر محمد منان رئیسی

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی

کارشناس مجله: زهرا کاشانی دوست

ویراستار انگلیسی: محمد رضا عطایی همدانی

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی : دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسن بلخاری : دانشیار دانشگاه تهران

دکتر مصطفی بهزادفر : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد رضا پور جعفر : استاد دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مهدی حمزه نژاد : استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر اسماعیل شیعه : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر منوچهر طیبیان : استاد دانشگاه تهران

دکتر حمید ماجدی : دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر اصغر محمد مرادی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر غلامحسین معاریان : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

مهندس عبدالحمید نقره کار: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمدنقی زاده: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر علی یاران : دانشیار وزارت علوم تحقیقات ، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: امیرحسین یوسفی

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۳/۱۸/۱۳۷۲۰۶ مورخ ۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود.

مقالات مندرج در این مجله، الزاماً بیانگر نقطه نظرات «پژوهش های معماری اسلامی» و «قطب علمی معماری اسلامی» نمی باشد و نویسندگان محترم، مسئول مقالات خود هستند.

نشانی دفتر مجله: دانشگاه علم و صنعت ایران / قطب علمی معماری اسلامی / کد پستی ۱۶۸۴۶۱۳۱۱۴ / تلفن مستقیم: ۰۲۱ - ۷۷۴۹۱۳۴۳

نشانی راینامه: jria@iust.ac.ir / نشانی وب: <http://iust.ac.ir/jria>

۱	توسعه پذیری فضای انسان ساخت با خلاقیت در گشایش فضائی خانه‌های سنتی کرمان سیدمجید هاشمی طغرالجردی / مازیار آصفی / مظفر مهاجری
۱۸	معناشناسی حیات و سرزندگی در آموزه های اسلامی و بررسی تاثیر آن در محله فرهنگ مظفر / عبدالحمید نقره کار / مهدی حمزه نژاد / صدیقه معین مهر
۳۲	پازشناسی تاثیر اندیشه عرفانی در پدیداری رنگ آبی در کاشیکاری مساجد ایران حسین مرادی نسب / محمدرضا بمانیان / ایرج اعتصام
۴۸	تیین مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار معماری براساس مبانی حکمت متعالیه سمانه تقدیر
۶۸	جایگاه پایه‌ای ایوان در ارتقاء راندمان عملکردی در مساجد مریم کیایی / یعقوب پیوسته گر / علی اکبر حیدری
۸۴	جستاری در نسب‌شناسی و ویژگی‌های سبک فردی هنرمندان گچ‌بر در قرن هشتم هجری احمد صالحی کاخکی / بهاره تقوی نژاد
۱۰۵	مقایسه ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز مصطفی آزادی / ملیحه تقی پور

مقایسه‌ی ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز

مصطفی آزادی*

کارشناسی ارشد معماری، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

ملیحه تقی پور**

استادیار معماری، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۰۳/۰۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۰۶/۱۳

چکیده:

معماری اسلامی به مثابه یکی از بزرگترین شاخه‌های هنر اسلامی، توانسته است بخش عظیمی از خصوصیات هنر اسلامی در بستر زمان و در طول دوره‌های گوناگون را نهادینه سازد. ویژگی‌های معماری اسلامی بیش از هر چیز در وجود مسجد متجلی شده است؛ که خود تجسم هماهنگی، نظم و آرامش در طبیعت است. فضایی که پروردگار آن را به مثابه خانه همیشگی مسلمانان برای عبادت تعیین کرده است. معماری مساجد در دوران‌های مختلف دستخوش تحولات گوناگونی بوده و هر دوره تاریخی ویژگی‌های خاص خود را نمایان کرده است. مساجد امام اصفهان و وکیل شیراز به عنوان دو نمونه از دو دوره‌ی تاریخی مختلف نشانگر ویژگی‌های معماری دوران خود می‌باشد. پرسش مورد نظر این پژوهش بر این مبنا استوار است که معماری مسجد وکیل شیراز و امام اصفهان به عنوان شاخص‌های دو دوره‌ی متوالی دارای چه ویژگی‌های مشترکی می‌باشد و چه عناصری از معماری مسجد وکیل را می‌توان متأثر از مسجد امام اصفهان دانست؟ از این رو، این پژوهش بر آن است تا با بررسی، مقایسه و تحلیل عناصر و ویژگی‌های دو شاهکار هنر و معماری اسلامی ایران، یعنی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز به شباهت‌ها و تفاوت‌های حاکم در نگرش آن‌ها و هویت‌های طراحی مساجد فوق بپردازد. به منظور انجام این مهم از راهبرد توصیفی تحلیلی به همراه روش قیاسی بر پایه عناصر ساختار فضایی و عملکردی صورت پذیرفت. با مطالعه‌ی منابع کتابخانه‌ای و میدانی از طریق مشاهده و استفاده از کروکی و نقشه اطلاعات گردآوری شده، بررسی و تحلیل گردیده و در قالب جدول‌هایی ارائه شده‌اند. آنچه یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که معماری مساجد دارای ویژگی‌های مشترکی است که در دوران مختلف، از جمله صفویه و زندیه دنبال شده است. اما ویژگی‌های متفاوت این دو مسجد نشان می‌دهد که احتمالاً حکومت زندیه به جای الگوبرداری از صفات مساجد جامع دوره قبل از خود (صفویه)، بر زمینه‌ی تاریخی-شهری شیراز متکی بوده است. در واقع می‌توان گفت معماری مسجد وکیل به لحاظ کارکردی و فضایی تشابهاتی با مسجد امام دارد اما در سازماندهی فضا و تناسبات دارای ویژگی‌های خاص خود است. مسجد وکیل شیراز علی‌رغم مسجد امام اصفهان - که با استفاده از عناصر عمودی دارای ابهتی کم نظیر در فضای شهری است - از شیوه‌ی شبستانی که در تمام مساجد شیراز رایج بوده، بهره برده است.

واژه های کلیدی: مسجد امام، مسجد وکیل، ساختار، فضا، عملکرد.

۱. مقدمه

بسیاری از معماران و نظریه پردازان معماری ملاک ارزش یابی آثار معماری را کیفیت فضایی آنان معرفی می کنند. فضای معماری نمایشگر فضای هستی است؛ بنابراین ارزشمندترین شیء اجتماعی و فرهنگی دنیای بشری محسوب می شود (نعمتی و شهلائی، ۱۳۹۴، ۷۷). معماری به نیازهای یک جامعه پاسخ می دهد؛ بنابراین یک مسجد قادر به پاسخ در قبال نیازهای متافیزیکی و الهی است (مختارشاهی^۱، ۲۰۰۹، ۴۷). در میان اندام های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد. از اندام های دیگر نمایان تر و چشمگیرتر است؛ از این رو همه جا در مرکز آبادی جای گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۴). همچنین حاصل قرن ها تجربه ی پیشینیان و بزرگان، یادگارهایی است که امروزه از آن با عنوان معماری اسلامی یاد می شود. معماری که ریشه ی توحیدی را بازنمایی کرده و در آن ارزش های مادی و معنوی تجلی یافته است. از این رو اینگونه معماری دستیابی به کمال گرایی را در وجود آدمی متبلور و مهیا خواهد نمود. معماری مساجد در هنر اسلامی، جایگاه ویژه ای دارد و نمودی آشکار از هنر در ساحتی متبرک و مقدس است و از دیرباز نیز بستر رویدادهای تاریخی، اجتماعی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده، که با غفلت طراحان و سازندگان امروزی از پیوند انسان با مقدسات، فرهنگ و سنت به مثابه برجسته ترین عناصر هویت بخش بشری مواجه شده است (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹، ۳۸). مسجد کانون تجلی هویت معنوی مسلمانان و مرجع و پناه و تکیه آنان، از صدر اسلام تاکنون مهم ترین عنصر شهری و معماری و مرکز تبلور عالی ترین اشکال خلاقیت، ذوق و سلیقه ی معماران مسلمان بوده است (نوریان و همکاران، ۱۳۹۳، ۴۱). ایرانیان با میل و اراده ی خویش با پذیرش دین اسلام، داشتن مسجد را نیز به عنوان مکان عبادت قبول کردند و بتدریج به سمت ساختن مساجدی رفتند که مناسب سنت معمارانه آنهاست (متدین، ۱۳۸۶، ۳۹). با ظهور حکومت صفویه و بنا نهادن مکتب اصفهان، براهمیت مسجد به مراتب افزوده شد و مسجد مظهر آرمان های تشیع و عامل معرفی و ارائه ی آنان

گردید (نوریان و همکاران، ۱۳۹۳، ۴۵)؛ که تبلور بهترین نمونه ها را در اصفهان دوران صفوی می توان یافت. به علاوه مساجد شیراز از این حیث، که از صدر اسلام تا پایان دوره ی قاجار هیچ مسجد گنبدداری وجود نداشته و مساجد این شهر از الگوی شبستانی پیروی کرده اند؛ واجد اهمیت می باشند (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۸). این مقاله ابتدا به مبحث شناخت ساختار معماری مساجد دوره های صفویه و زنده می پردازد؛ سپس با نگاهی به اصول معماری در دوره های ذکر شده و به طور خاص تحلیل و بررسی عناصر و فضاهای آن ها با در نظر گرفتن دو نمونه موردی یکی در اصفهان (مسجد امام) و دیگری در شیراز (مسجد وکیل) در صدد رسیدن به پاسخی مناسب به این پرسش است که آیا ویژگی های طراحی مساجد در دوره صفویه در مساجد زنده تأثیر گذاشته است؟

۲. روش پژوهش

روش پژوهش به کار گرفته شده، تحلیلی-توصیفی است؛ که با توجه به هدف و محور پژوهش، بررسی مسجدهای امام و وکیل - که مرتبط با گذشته و تأکید بر جنبه های کیفی است- صورت می گیرد. تلاش می گردد به تاریخ نگاری پرداخته نشده و به تحلیل های فضایی و عملکردی، طبق آیت های موجود در مساجد بر مبنای ارتقای توصیف ها و تحلیل های انجام شده در پژوهش های پیشین توجه شود. برای گردآوری اطلاعات، مقایسه و بدست آوردن نتایج مطلوب در این مقاله و ارائه ی پاسخ مناسب به پرسش از تحقیق کتابخانه ای اعم از کتاب، رساله، مقاله ها، سایت اینترنتی و میدانی از طریق مشاهده و استفاده از کروکی، نقشه و سپس تحلیل دنبال می شود. از این رو در تحلیل داده ها از روش قیاسی بهره گرفته شده است. این روش می تواند در شناخت صحیح معماری مساجد نمونه و فهم درست شباهت و تفاوت های آن ها مفید واقع شود. فرآیند پژوهش، شامل توصیف اولیه ی دو مسجد در هر دوره، دسته بندی و نتیجه گیری از ویژگی های آن ها و سپس مقایسه ی شاخص های به دست آمده از دو دوره ی صفویه و زنده با یکدیگر است.

۳. پیشینه‌ی پژوهش

توکلیان و بهمنی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز» به این نتیجه رسیدند که شیوه‌ی انتظام در مساجد شیراز بیش از هر چیز متأثر از دو زیرسامانه‌ی فرهنگی - جهت قبله و عدم به کارگیری گنبد - و زیرسامانه‌ی محیطی - شکل و همسایگی‌ها - است. یکی از موارد شاخصی که در موارد مورد بررسی مشهود بوده است؛ حاکی از تقدم رعایت نوعی نظام تناسبات در طراحی و جانمایی شبستان مساجد است؛ به گونه‌ای که حیاط دارای تناسبات مناسبی باشد. در واقع انتظام شبستان بسیار مرتبط با تناسبات حیاط رخ می‌دهد؛ به طوری که در هر دو گونه وابستگی انتظام شبستان با تناسبات حیاط وجود دارد و نشان از تأثیر خاص زیرسامانه‌ی کالبدی که همان اهمیت تناسبات در طراحی است؛ می‌باشد. محمد نعمتی و علیرضا شهلائی (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان «تحول فضایی در معماری مسجد چهارایوانی نسبت به مسجد شبستانی» به این نتیجه رسیدند که الگوی چهارایوانی نسبت به الگوی شبستانی از کیفیت معماری بالاتری برخوردار است. این برتری از چند جهت قابل بررسی است. نخست کیفیت فضایی طرح است که از راه پیش‌بینی عنصر واسطی چون ایوان، سلسله‌مراتب و ارتباطات فضایی بسیار منسجم‌تری در طرح ایجاد می‌گردد و سپس این که در این الگو، تأمین کارکرد طرح (نماز خواندن) ارتقا می‌یابد.

۴. ادبیات پژوهش

۴-۱. مسجد

مسجد از ریشهٔ سَجَد می‌باشد؛ که در معنای وسیع‌تر در خود قرآن برای اشاره به محل عبادت به کار رفته است (هیلن‌برند ۱۳۸۹، ۴۳) و ترکیبی از کالبد (خانه) و معنا (خدا) می‌باشد. از دیگر سو، کامل‌ترین نماد معماری اسلامی است (بلخاری ۱۳۹۰، ۳۷۶). در بسیاری از سرزمین‌ها، به‌ویژه ایران، مساجد بسیار کهنی یافت می‌شود که در گذشته‌های دور نیایشگاه و پرستشگاه بوده یا خانه‌ی یا کاخی کهن، که مردم آن را بازسازی کرده و بر آن مسجدی ساخته‌اند؛ مانند مسجد ایزدخواست (معماریان ۱۳۹۱، ۲۶۸). هدف نهایی

معماری مسجد، تأمین عمیق‌ترین نوع وحدت زندگی و مفهوم جامعه و تمرکز آن است (پوپ ۱۳۷۳، ۷۷؛ بلخاری ۱۳۹۰، ۳۷۸).

۴-۲. صفویه

در عصر صفوی و با رونق گرفتن هنر و معماری، معماران کوشیدند تا با حفظ ویژگی‌های معماری ایرانی، نوآوری‌هایی را در زمینه‌ی معماری به انجام برسانند. از جمله‌ی این ویژگی‌ها، می‌توان به افزایش بار بصری در تدوین فضای شهری، دادن نقش نمادین به بناهای دارای کاربرد همگانی و گسترش ارتفاع بناهای عمومی و بخشیدن بار بصری ویژه به آنها اشاره کرد (فلامکی ۱۳۷۴، ۴۰۲).

۴-۳. زندیه

دوره‌ی زندیه، دوره‌ی از معماری ایران است که حلقه‌ی اتصال میان معماری صفویه و قاجار محسوب می‌شود. گرچه کریم‌خان در دوران فرمانروایی خود در شیراز بناها و ساختمان‌های زیادی به تقلید پادشاهان صفوی ایجاد کرد؛ اما بناهای عهد زندیه هیچ کدام به عظمت و استحکام و اهمیت و اعتبار بناهای عهد صفوی نمی‌رسد (کمالی ۱۳۸۴).

۴-۴. مسجد امام اصفهان

مسجد امام در جبهه‌ی جنوبی میدان نقش جهان واقع گردیده است. این مسجد به صورت چهارایوانی با مساحتی حدود ۱۲۲۶۴ مترمربع و ابعاد تقریبی ۱۳۰*۱۰۰ متر به سبک مساجد جامع در ایران ساخته شده است. چهار ایوان در چهار جهت اصلی می‌باشد و رواق‌ها و غرفه‌های که در طرفین آن قرار گرفته است (پیرنیا ۱۳۸۴، ۲۹۱). از درگاه جنوبی ایوان می‌توان به فضای گنبدخانه وارد شد که این فضا زیباترین و مهم‌ترین بخش مسجد است (هنرفر ۱۳۵۰، ۴۶۲).

۴-۵. مسجد وکیل شیراز

مسجد وکیل یا جامع وکیل از آثار دوره زندیه در شیراز است. این مسجد حدود ۹ هزار مترمربع مساحت، ۱۲۰ متر طول و ۸۰ متر عرض دارد؛ که در سال ۱۱۸۷ هـ.ق توسط کریم‌خان زند در محله درب شاهزاده، خیابان طالقانی فعلی و در حد فاصل حمام وکیل و بازار وکیل ساخته شده است.

به مثابه برجسته‌ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام از اولین ازمنه‌ی حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی، دیرپایی است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (مهدوی‌نژاد و همکاران ۱۳۹۳، ۴). از این رو مساجد بر اساس نقشی که در حیات شهری ایفا می‌کنند؛ اهمیت می‌یابند و ساختار شهری را نسبت به دیدگاه حکومت‌های مذهبی شکل می‌دهند. به عنوان محوری‌ترین عنصر کالبد، نشان‌دهنده‌ی جامعه‌ی اسلامی هستند. مسجد امام در دوران صفوی، در مرکز شهر، مجاورت میدان اصلی و بناه‌ی حکومتی شکل گرفته است. مسجد وکیل در دوران زندیه، در بافت حکومتی و در کنار بازار و ارکان اقتصادی، به‌عنوان پایه‌ی مذهبی دارای چنین ویژگی‌های می‌باشند. این بناها برای رفع کلیه‌ی نیازهای فردی و اجتماعی در ساختار شهری بوده است و می‌توان به خوبی در ساختار هر دو شهر این را مشاهده کرد. این موضوع نشان از برنامه‌های شهرسازی در دوران خود دارد. برنامه‌ریزی و ساختار شهری منظم در مسجد امام بیشتر به چشم می‌خورد؛ در حالیکه به نظر می‌رسد توجه به عوامل زمینه‌گرا و ارگانیک موجب برنامه‌ریزی شهری در مسجد وکیل شده است (جدول ۱).

این مسجد برخلاف مساجد سلجوقی و صفوی کالبد مرتفع زیر گنبد جای خود را به شبستانی کم‌نظیر داده که آرامش و نظم را در فضایی روحانی تداعی می‌کند (پوپ ۱۳۷۳).

۵. تحلیل

۵-۱. ارتباط ساختاری مساجد با عناصر شهری

در مسیر تکوین شهرهای اسلامی پس از ظهور اسلام، همواره یکی از عناصر چندگانه مراکز شهر و حتی مراکز محله‌ها، مسجد بوده است (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۲). بنا بر پژوهش‌های صورت گرفته، عناصر عمده‌ی شهر را مسجد جامع، میدان بزرگ و کوچک و بازار را نام برده‌اند. در این میان مجموعه‌ی پیوسته و فعالی از مسجد جامع، میدان، حسینیه بزرگ و کوچک، بازار و سایر عناصر هستند که از طریق گذرهای اصلی با یکدیگر مرتبط بوده و انتظام فضایی شهر را شکل می‌دهند. در شهرهایی مانند کاشان، شیراز، اصفهان تأثیر مسجد بر شهرهای اسلامی تا آنجاست که ساخت شهر را عنصرهای اصلی - مسجد، بازار، حمام، کاروانسرا، مدرسه و میدان - تشکیل می‌دهد. مسجد به عنوان عنصر اصلی مراکز محلات نیز ایفای نقش می‌کرده است (همان، ۵۰-۶۳). در بناهای مذهبی درون شهرها، مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. مسجد

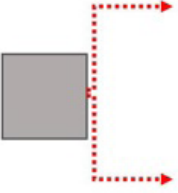

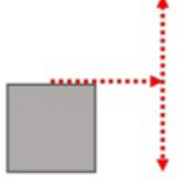
جدول ۱. ادغام در بافت شهری و موقعیت مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد امام		مسجد وکیل		
				
مسجد	مذهبی و فرهنگی	خدماتی	اجتماعی	دولتی
امام	۱. مسجد شیخ لطف‌الله	۲. سردر بازار قیصریه ۳. کاروانسرا	۴. میدان نقش جهان	۵. عالی‌قاپو
وکیل	۱. مدرسه آقاباباخان	۲. حمام وکیل ۳. بازار و کاروانسرا وکیل	۴. باغ نظر	۵. ارگ کریمخانی

۵-۲. ارتباط ساختاری با بازار

مسجد در مهم‌ترین قسمت بازار قرار می‌گیرد و معمولاً راسته‌های مهم آن مانند راسته‌ی بزازان، سراج‌ها، زرگرها، صحافان، کتاب‌فروش‌ها و نیز مدارس در نزدیکی آن قرار دارد (اعتضادی ۱۳۷۷، ۲۰). همین‌طور، راسته‌های بازار تا اندازه‌ای نقش معبر را برای دسترسی‌های هم‌جوار داشته است (سلطانی ۱۳۸۹، ۱۲۸). محور ورودی بازار با ورودی مسجدهای امام اصفهان و وکیل شیراز عمود بر هم است؛ ولی در مسجد امام به‌دلیل ساختار منسجم‌تر و برنامه‌ریزی شده، محور طولی بازار ارتباط بیشتری را با مسجد امام نسبت به مسجد وکیل پیدا می‌کند. این ارتباط در مسجد امام به نحوی شاخص و زیبا صورت گرفته است. ارتباط بازار با مسجد وکیل به صورت، هم‌نشینی ورودی بازار و مسجد می‌باشد. بنابراین در دو مسجد به خوبی دو دنیای این جهانی و آن جهانی و نمونه بارز عملکردهای شهری به نمایش در آمده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲. ارتباط ساختاری با بازار در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

نمایش محورها		جهت‌گیری محور طولی نسبت به بازار	جهت‌گیری محور ورودی نسبت به بازار	مسجد
تصویر	شماتیک			
		عمودی	عمودی	امام
		عمودی	عمودی	وکیل

۵-۳. ارتباط ساختاری با میدان شهری

و محل استقرار فضاهای اصلی و مهم، معمولاً در محور تقارن یا روبروی راه‌های منتهی به میدان پیش‌بینی می‌شد. این در حالی بود که فضاهای رسمی و حکومتی اغلب در محلی ساخته می‌شدند که مشرف بر تمامی یا بخش وسیعی از فضای باز میدان باشند (علی‌الحسابی و جباری ۱۳۹۰، ۲۹-۳۰). بنای هر دو مسجد با هوشمندی طراح، چرخشی نسبت به محور خود، به سمت قبله دارند. در واقع حرکت و ارتباط در همه‌جا تسهیل شده و مانعی وجود ندارد. از لحاظ شکلی، موقر، مستحکم و آرام می‌باشند. الگوی چرخش زاویه در مسجد امام در مسجد وکیل نیز با زاویه‌ی کمتر

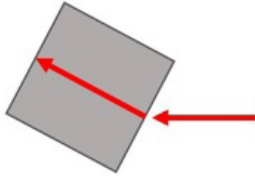
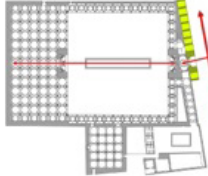
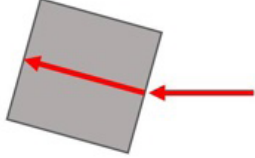
میادین رسمی-تشریفاتی در پایتخت‌ها و شهرهای بزرگ به عنوان میدان حکومتی شناخته می‌شوند؛ که برای تمرین‌های نظامی، رژه و انجام مراسم رسمی و آیینی و احياناً مجازات مجرمان مورد استفاده قرار می‌گرفتند. در پیرامون این میدان‌ها، بناهای نظامی، حکومتی و سلطنتی قرار داشتند و در مواردی آنها را به گونه‌ای طراحی می‌کردند که دارای کارکردهای اجتماعی و فعالیت‌های اداری و خدمات عمومی نیز باشند. پیرامون این میدان‌ها معمولاً مسجد، بازار و برخی فضاها و خدمات شهری ساخته می‌شد. جایگاه

راستای معبر یا میدان هم‌جوار آن‌ها با جهت قبله هماهنگ نیست؛ می‌توان مفاهیم ادراکی، رفتاری و فیزیکی فضا را، در طراحی خلاقانه مشاهده نمود (جدول ۳).

نسبت به میدان (نقارخانه) روبروی آن تکرار شده است. در مسجد وکیل، جهت مخفی کردن تغییر زاویه مسجد نسبت به میدان از غرفه‌هایی در بدنه استفاده شده است. از این رو در طراحی ورودی مساجد امام و وکیل که امتداد

جدول ۳. ارتباط ساختاری با میدان در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

نمایش محورها		مسجد
تصویر	شماتیک	
 <p>راسته بازار</p>		امام
 <p>غرفه</p>		وکیل

گرفته است؛ نمونه‌ی بارزی از بکارگیری اندیشه‌ی ناب در معماری و منشاء و الگوی معماران دوران بعدی خود شده است. پیرنیا مساجد شبستانی را دارای تهرانگ ایرانی می‌داند و نمونه‌ی روشن آن را در سراهای سیستان معرفی می‌کند؛ که میانسار و پیشگاه سرگشاده بزرگی در میان دارد و پیرامون آن را شبستان‌های چهلستون و ستاوند گرفته و در بیشتر آن‌ها دهانه میانی رو به قبله و دهانه روبروی آن پهن‌تر و گشاده‌تر از دهانه‌های دیگر است (پیرنیا ۱۳۹۲، ۴۱). قابل ذکر است؛ مساجد تاریخی شهر شیراز به طور کامل در هیچکدام از دسته‌بندی‌های فوق قرار نمی‌گیرند و اگر در پاره‌ای موارد نیز تشابهی وجود داشته باشد؛ مورد نقض آن نیز وجود دارد. بارزترین ویژگی این مساجد در تمامی دوره‌های تاریخی، شبستانی بودن آن‌هاست (پارسایی و همکاران ۱۳۸۸) (جدول ۴).

۴-۵. ساختار فضایی مسجد امام و وکیل

در دوران اولیه مسجد ایرانی ویژگی خود را بیشتر از طریق غنی کردن شبستان ستون‌دار با دو عنصری که در معماری پیش از اسلام آن ریشه داشت - یعنی گنبدخانه و ایوان - به دست می‌آورد. گنبدخانه‌ی آن، از معماری دوره‌ی ساسانی و یا از بناهای متداول آتشکده ساسانی نشأت می‌گیرد. بدین طریق، ترکیب جدید شکل‌های قدیمی نسخه کلاسیکی از طرح قدیم چهارایوانی حیاط به وجود آمد؛ که در سده‌های آینده بر معماری ایرانی تسلط یافت. بدین ترتیب مسجد چهارایوانی، به تدریج مسجد غالب شرق جهان اسلام شد (هیلن‌برند ۱۳۸۹، ۱۲۰). مسجد امام اصفهان با بهره‌گیری از تجربیات معماری مساجد گذشته‌ی این سرزمین، در طرح بنا و تزئینات و به واسطه‌ی تدابیر نوین معماران آن، سبب‌ساز تحولی ژرف در معماری مساجد ایرانی شده است. با آنکه نقشه‌ی افقی آن بر اساس مساجد ایرانی شکل

جدول ۴. ارتباط ساختار فضایی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	نوع	شماتیک	کروکی	تصویر
امام	چهارایوانی			
وکیل	شبستانی، دو ایوانی			

۵-۵. **دیاگرام فضایی مسجد امام و وکیل** با بررسی اجزای تشکیل دهنده دو مسجد فوق، می توان به یک کلیت درباره نوع و نگرش معماری در هر دو دوره صفویه و زندیه رسید؛ که شامل: ۱. ورودی، دربرگیرنده جلوخان، سردر، هشتی، دالان ۲. ایوان ها ۳. گنبدخانه (مسجد امام) ۴. شبستان - که در مسجد وکیل به دلیل نبود گنبدخانه به شکل

پررنگ تری به نمایش درآمده است- ۵. مدرسه - در مسجد وکیل مدرسه به صورت پیرامونی می باشد (معماری زمینه گرا)- ۶. رواق، ۷. فضاهای خدماتی - در هر دو مسجد به یک روش ایجاد گردیده- ۸. میانسرا که اندازه ی آن بنا بر هندسه ی فضایی و نوع مسجد شکل گرفته است (جدول ۵).

جدول ۵. دیاگرام فضایی مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

عنوان	مسجد امام	مسجد وکیل
۱. دستگاه ورودی		
۲. ایوان		
۳. گنبدخانه		
۴. شبستان		
۵. مدرسه		
۶. رواق		
۷. خدماتی		
۸. میانسرا		

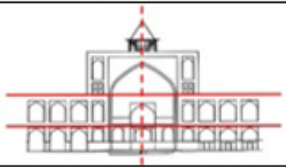

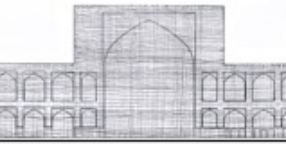

۵-۶. ارتباط بصری

در فضای شهری و ادراک مکان شناخته شده است. که در خوانایی و هویت بخشی به شهر یا محلات شهری نقش اساسی دارد (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۷). ذهن انسان بسیاری از مفاهیم را از طریق مقایسه‌ی خصوصیات پدیده‌ها درک می‌کند. به دلیل تأثیرات عمیقی که تضاد بر دستگاه ادراکی انسان دارد؛ در بیان معماری بسیار مورد استفاده قرار می‌گیرد. یکی از ویژگی‌های قابل درک معماری دوره‌ی صفوی، معماری افقی است؛ که تنها در برخی از نقاط کانونی به عمودی تبدیل می‌شود. با وجود اینکه تضاد بین قطعات عمودی و افقی بسیار است؛ ولی در ادراک بصری کل ساختار، افقی به نظر می‌آید. عناصر عمودی، بر اتصال زمین و آسمان تأکید می‌کنند.

برای آن که عناصر بصری با خصوصیات آنچه طرح می‌شود و با منظور اصلی یک پیام تناسب لازم را بیابند؛ آن‌ها را به کمک فنون مختلف به کار می‌گیرند. پرتحرک‌ترین فن در میان فنون بصری، استفاده از کنتراست یا تباين است که نقطه‌ی مقابل هارمونی و یا هماهنگی می‌باشد. این دو فن، در دو قطب مقابل قرار دارند. انواع تضاد عبارتند از: تضاد شکلی، تضاد اندازه‌ای، تضاد فضایی، تضاد جاذبه‌ای، تضاد بافتی، تضاد رنگی، تضاد موقعیتی، تضاد جهتی. تضاد بیانگر کیفیتی حسی، ناشی از عملکرد متقابل دو یا چند خصوصیت متضاد در عناصر بصری است (ونگ ۱۳۸۸، ۱۰۷-۱۰۹). نمای مسجد به عنوان ویژگی بصری مهم

جدول ۶. تحلیل بصری جداره‌ی میانسرا و وردی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد وکیل	مسجد امام
ریتیم	شکست ریتیم
	
هماهنگی فضایی	تضاد فضایی
	
هماهنگی اندازه‌ای	تضاد اندازه‌ای
	
سادگی و آرامش	ابهت و آرامش
	

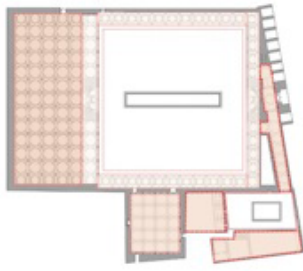
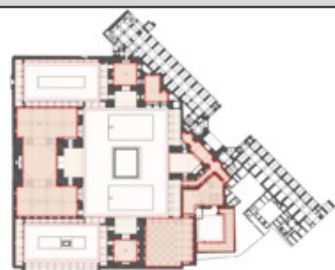
تک فضاها نیست؛ در مورد رابطه‌ی متقابل بین فضاها است. فضاهایی که در نهایت آرایش فضایی یک ساختمان یا یک شهر را می‌سازند؛ و این همان چیزی است که آن را پیکربندی فضا می‌خوانند؛ به معنای رابطه‌ی موجود بین قسمت‌های مختلف که یک کل را می‌سازند (هیلر^۲ و واگن^۳ ۲۰۰۷، ۱۲). مساجد دارای فضاهای متنوعی هستند که به صورت فضاهای بسته (گنبدخانه و شبستان)، فضاهای نیمه‌باز (ایوان و رواق) و فضاهای باز (میان‌سرا) می‌باشند. فضاهای باز در هر دو مسجد سطح قابل توجهی را خود اختصاص داده‌اند و نشان‌دهنده‌ی اهمیت آن در این نوع نگرش به معماری می‌باشد. میانسرای مرکزی در مسجد امام با وجود چهار ایوان، سبب پویایی فضایی گشته است. فضاهای بسته و نیمه‌باز مسجد وکیل، به دلیل شبستانی بودن از درصد بیشتری برخوردارند. شبستان و رواق‌های مسجد وکیل بخاطر نوع فرم آن، محلی برای تشکیل کلاس و جلسه نیز بوده‌اند (جدول ۷).

ساختاری افقی در دوره زندیه به وضوح دیده می‌شود و البته به جز ورودی، که به صورت عمودی در نظر گرفته شده است. در این دوره، عنصر عمودی تقلیل پیدا می‌کند و از ارتفاع آن کاسته می‌شود. شفافیت و گستردگی دید در هندسه‌ی فضایی میدان، به مراتب در مسجد امام بیشتر است. این نکته به دلیل وسعت میدان نقش جهان و چرخش بیشتر مسجد امام و آشکار شدن ایوان جنوبی و گنبد مسجد می‌باشد. این نقش در مسجد وکیل، به دلیل دیده شدن ورودی و مخفی ماندن سایر عناصر و همینطور نداشتن گنبد بسیار کم رنگ‌تر است. از این رو در مسجد امام، به دلیل موقعیت نسبت به میدان و همچنین تورفتگی جلوخان و وجود دو مناره، حس دعوت‌کنندگی بیشتری به مخاطب القا می‌شود (جدول ۶).

۵-۷. تنوع فضایی

مقوله‌ی فضا را، نه به عنوان پس‌زمینه‌ی فعالیت‌های انسان، بلکه باید به عنوان یک جنبه‌ی ذاتی هر فعالیتی که انسان انجام می‌دهد؛ در نظر گرفت. همچنین بحث فقط در مورد

جدول ۷. فضای باز، نیمه‌باز و بسته در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

تصویر مسجد وکیل	تصویر مسجد امام	تنوع فضایی (درصد)			مسجد
		بسته	نیمه‌باز	باز	
		۳۵/۲۹	۱۰/۸۷	۵۳/۸۴	امام
		۳۶/۸۷	۱۲/۸۴	۵۰/۲۹	وکیل

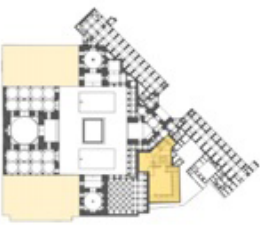
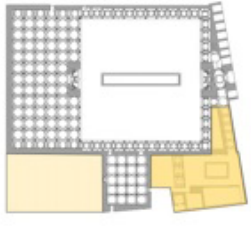
مدراکی موجود است. مساجد علاوه بر مرکزیت عبادی، محلی برای آموزش علوم دینی نیز محسوب می‌شد و از قرن پنجم مدرسه‌ها به عنوان نهادهای دینی به یکی از ارکان اصلی شهرهای اسلامی تبدیل شدند در حالی که ارتباط بین این دو مرکز عبادی و علمی، مسجد و مدرسه،

۵-۸. عرصه‌بندی فضای آموزشی و خدماتی
پیرنیا مدرسه را بعد از مسجد مهم‌ترین بنای همگانی درون شهری می‌داند و برای مدارس، دو فضای معماری اصلی را بیان می‌کند: حجره و مدرس (پیرنیا ۱۳۹۲، ۹۱). همچنین از نقش آموزشی مسجد در شهرهای اسلامی نیز در تاریخ

قرار گرفت؛ طراحی و ساخت سرویس‌های بهداشتی در گوشه‌ی از مسجد که دسترسی به آن از طریق هشتی و دالان طولانی‌تر واقع در جبهه شرقی مسجد ممکن است. با توجه به آب و هوای گرم و خشک و طولانی بودن مسیر این فضا تا صحن مسجد، امکان آلوده شدن و نجس شدن کف حیاط وجود نداشت. بعدها مسجد وکیل هم از این الگو بهره جست و از هشتی به قسمت‌های خدماتی از طریق دالان سومی جدا گردید؛ با این تفاوت که انبارها و غرفه‌هایی نیز، در نظر گرفته شد (جدول ۸).

در طول تاریخ اسلام به صور مختلف وجود داشته که هم از نظر عرفانی و هم علمی و معماری قابل تأمل است. معمولاً بسیاری از مدارس در نزدیکی مساجد احداث می‌شدند (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۱). مدرسه‌ی ناصری و سلیمانیه ترکیب جدیدی در مسجد امام خلق نمودند که در مسجد وکیل این اتفاق به واسطه‌ی وجود مدرسه آقاباباخان و توجه به معماری زمینه‌گرا، به شکلی دیگر قابل مشاهده است. همچنین نوآوری دیگری که به نظر می‌رسد برای نخستین بار در مسجد امام به شکل خاص مورد توجه

جدول ۸. اهمیت فضای آموزشی و خدماتی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

تصویر	درصد			فرم مدرسه	تعداد		مسجد
	کل	خدماتی	مدرسه		خدماتی	مدرسه	
 <p> ■ خدماتی ■ آموزشی </p>	۴۱/۲۴	۸/۶۱	۳۲/۶۳	مستطیل	یک	۱. سلیمانیه ۲. ناصری	امام
	۲۵/۷۲	۱۱/۵۰	۱۴/۲۲	مستطیل	یک	۱. آقاباباخان	وکیل

در همنشینی فضای باز و بسته باید گفت نقش حیاط چنان چشمگیر است که اگر از میانه برخیزد همه چیز فرو می‌باشد. درونگرایی نیز - به‌عنوان یکی از ویژگی‌های مشترک که در تمام رویکردها در معماری اسلامی وجود دارد و لازمه‌ی آن ایجاد حیاط در بنا خواهد بود - می‌تواند عامل مهم دیگری در خصوص اصالت فضای باز معرفی شود؛ که از آن به تعبیر بسته بودن فضای خصوصی نسبت به فضای شهری و بازشدگی آن به سوی فضای باز خصوصی یاد می‌شود (سلمانی و همکاران ۱۳۹۴، ۳۶). شکل و کالبد مساجد

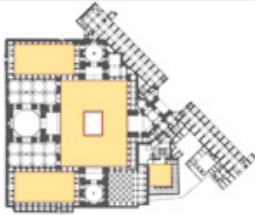
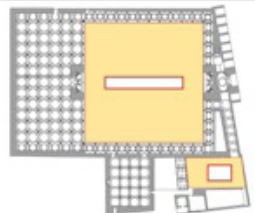
۵-۹. میانسرا
 نقش حیاط به عنوان یکی از اندام‌های مسجد تقریباً غیر قابل انکار است؛ چنانکه مستشرقی چون هیلن براند آن را یکی از اجزای مسجد معرفی می‌کند؛ اما برای آن تنها نقشی واسطه قائل می‌باشد. حیاط مسجد در این نگرش با حیاط کلیسا از حیث مقدمه‌ای برای ورود به حرم قیاس شده است که از حضور فضایی مقدس در پس آن خبر می‌دهد (هیلن براند ۱۳۸۹، ۱۲۰). حیاط قلب و عمق بنا و سرچشمه‌ی آن است؛ گویی کل بنا از این منطقه‌ی مرکزی سامان یافته است و

می‌باشند. صحن مربعی مسجد وکیل، به ابعاد ۶۰*۶۰ متر و حوضی بسیار طولیلی به طول ۴۰ متر و عرض ۵ متر در میانه‌ی آن قرار دارد که بر راستای قبله همچون محوری ممتد تأکید می‌کند. همچنین دو ایوانه بودن مسجد وکیل باعث کشیدگی حوض شده و به نظر می‌رسد که برای جبران نداشتن گنبد و تسهیل حرکت صورت گرفته است. صحن مستطیلی مسجد امام به ابعاد ۷۰ متر در ۵۷ متر، به دلیل وجود گنبدخانه و ۴ ایوان حوضی مربعی را خواهان می‌باشد (جدول ۹).

در دوران اسلامی دست‌خوش تغییرات بسیاری شده؛ اما میانسرا فرم کلی خود را حفظ کرده است؛ علی‌رغم تغییرات بسیاری که طراحی هندسی در هنر اسلامی داشته است. فرم میانسرا به مقدار زیادی تابع شکل کلی مسجد می‌باشد. وجود میانسراها‌ی متعدد در مسجد امام و وکیل بخاطر فضاهای متنوع و ترکیبی آن‌هاست. مسجد امام، دارای یک میانسرای مرکزی، دو میانسرا برای مدرسه و یک میانسرای خدماتی است. در حالی که مسجد وکیل، یک میانسرای مرکزی و یک میانسرا برای فضای خدماتی دارد. براساس نوع میانسرا مرکزی، حوض‌ها در هر دو مسجد متفاوت

جدول ۹. اهمیت میانسرا در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	تعداد	درصد	فرم	حوض	عناصر مصنوع	عناصر طبیعی	تصویر
امام	چهار	۵۳/۸۴	مستطیل	یک	-	آب، درخت	
وکیل	دو	۵۰/۳۹	مربع	دو	-	آب، درخت	

ادراکی، شخص را به گذار از یک مرحله به مرحله‌ای دیگر فرا خوانده‌اند. سلسله‌مراتب در معماری، نمودی از این تلاش برای بیان مفهوم گذار و جنبه‌ی تدریجی فرآیند ادراک است. این اصل به عنوان یکی از اصول بنیادی در هنرهای سنتی شناخته شده است و با سلسله‌مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه‌ی مادی مربوط به آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ است (نصر ۱۳۸۰، ۲۱۰). سلسله‌مراتب را می‌توان در تشکیل یک فضا مشاهده کرد؛ چنان‌که در طراحی یک ایوان یا اتاق نوعی از مراتب فضایی وجود داشت که اساس آن بر اتصال،

۵-۱۰. سلسله‌مراتب فضایی - حرکتی

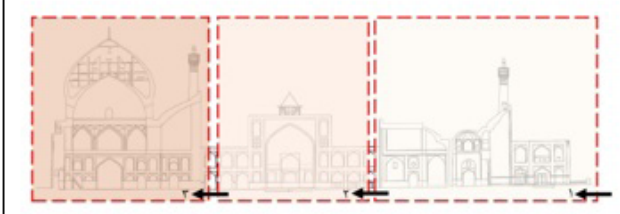
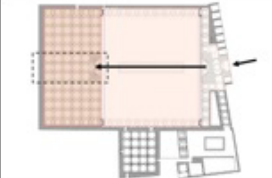
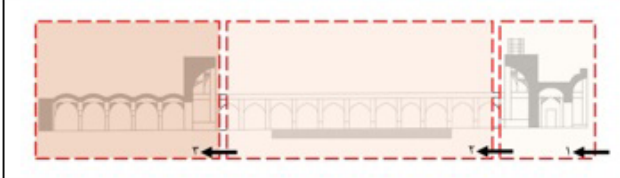
طی مراتب برای رسیدن به کمال، همواره در فرهنگ اعتقادی و عرفانی مسلمانان مورد توجه بوده است. بر مبنای این اصل هیچ فضای شهری، بنا یا معماری را نمی‌توان فارغ از مراتب بالاتر و پایین‌تر خود ایجاد کرد. هر فضای شهری، بنا یا معماری در مکان سلسله‌مراتبی خود است که معنا می‌یابد و خارج از آن تعریف، تهی می‌شود (حبیبی ۱۳۹۰، ۱۰۴). در معماری نیز برای تداعی مفهوم گذار از دنیای خاکی به ماوراء، گاه به زبان تذکار و گاه در یک فرایند

در برخورد میدان و بازار با جلوخان مسجد روی می دهد و انسان را از دنیای بیرونی و این جهانی جدا می کند و روحی تازه در آدمی می دمد. در انتقال - که به مانند پل انسان را به دنیای آن جهانی می رساند- آدمی با عناصری مواجهه می شود که حس و روح را تقویت و او را آماده ی رسیدن به معشوق می نماید. سپس نقطه ی وصول، که در مسجد امام همان ایوان جنوبی و گنبدخانه ی اصلی است. اسلیمی هایی که کثرت را به وحدت می رسانند و انسان عروج می یابد. این سیر حرکتی را می توان در مسجد وکیل با همان اصول دید و این تفاوت که حوض و ریتم رواق های شرقی و غربی کمک شایانی به این حرکت می کند؛ مشاهده نمود (جدول ۱۰).

انتقال و وصول بود (اردلان و بختیار ۱۳۹۰، ۷۱). این نظام فضایی مبنای طرح تداوم فضای مثبت را تشکیل می دهد (همان، ۷۳). این اصل بیان کننده ی جنبه ی تدریجی وصول به فضاست و به صورت سلسله مراتب دسترسی از بیرون به درون ظهور می یابد. بارزترین جایگاه برای بروز این اصل که به جنبه های ادراکی فضا مرتبط باشد؛ مسجد است. رعایت اصل سلسله مراتب فضایی و حرکتی در مسجدها تأکیدی بر مرزبندی حریم های فضایی میان فضای عمومی و نیمه عمومی است. دهلیز ورودی و فضای هشتی نقطه ی عطفی در طراحی نظام سلسله مراتبی ورود این مساجد است. بنابراین، حرکت و ارتباط در دو مسجد امام و وکیل، به صورت اتصال، انتقال و وصول صورت می گیرد. اتصال،

جدول ۱۰. سلسله مراتب ورود انسان در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	نوع حرکت	پلان	برش
امام	۱. اتصال ۲. انتقال ۳. وصول		
وکیل			

الف) ایجاد چرخش در محل ایوان، مسجد ساروتقی اصفهان.
ب) ورودی از دو سوی ایوان، مسجد امام اصفهان.
ورود از دو سوی ایوان؛ در مساجدی که ورود به آنها از دو جانب ایوان محقق می شود؛ هوشمندی خاصی جهت افزایش آمادگی ذهنی در مخاطب صورت گرفته است؛ که جلوخان منتهی به دهلیز باشکوهی می شود و این یکی از ویژگی های معماری ایرانی است. این دهلیز هشت ضلعی است از این رو جهت خاصی ندارد و در نتیجه به عنوان پاشنه ای عمل می کند که محور ساختمان روی آن می چرخد (پوپ ۱۳۷۳، ۱۵۴). دهلیز ورودی و فضای هشتی نقطه ی عطفی در طراحی

۵.۱۱.۱۱. ورودی

نظام ورودی مساجد واجد صحن در مکتب اصفهان را می توان در دو گروه زیر جای داد:
۱. ورود از کنج: در نمونه هایی که ورود به فضای صحن از کنج یا زوایایی غیر از وسط جداره صحن محقق می شود؛ در بیشتر موارد با پیچیدگی هایی در مسیر دسترسی مواجه هستیم.
۲. ورود از پشت ایوان: در نمونه هایی که ورود به آنها از پشت فضای ایوان محقق می شود؛ جهت افزایش مراتب با یک یا هر دو راهکار ذیل استفاده شده است:

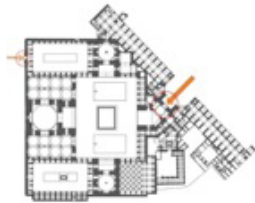

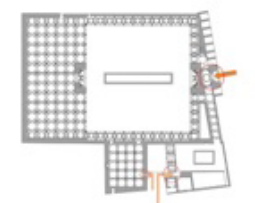
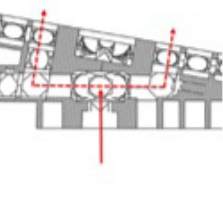

از ورودی‌ها، به درک و دید انسانی بها داده شده است و از جنبه روانشناختی به تکامل سلسله‌مراتب ذهنی پیش از ورود به صحن توجه شده است. هر دو مسجد بیش از یک ورودی دارند؛ که به دلیل تنوع فضایی و دسترسی آسان‌تر برای شهروندان استفاده‌کننده پیش‌بینی شده است. مسجد امام دارای یک ورودی اصلی در محور میانی و یک ورودی فرعی برای دسترسی به فضای مدرسه است. در مسجد وکیل مطابق ورودی مسجد امام یک ورودی اصلی در محور میانی و دو ورودی فرعی، یکی در قسمت خدماتی و دیگری در قسمت شبستان شرقی به دلیل مجاورت با بازار و استفاده‌ی بازاریان و رهگذران بازار طراحی شده است. این امر نشانگر زمینه‌گرا بودن طراحی مسجد بر اساس عناصر زمینه‌ای و بازار و رفع نیاز ساکنین بوده است (جدول ۱۱).

نظام سلسله‌مراتبی ورود این مساجد است. این فضا به خاطر فراهم آوردن دید بصری مناسب به داخل صحن، یک مرتبه از آمادگی را پیش از ورود در مخاطب شکل می‌دهد و او را در پیمودن مسیر ترغیب می‌نماید. بدین ترتیب با ورود به دالان‌های اطراف - که تا حدودی نیمه‌تاریک هستند - اشتیاق نمازگزار برای رسیدن دوچندان شده و در هنگام ورود آمادگی لازم برای وی محقق می‌شود. این نوع سامان ورودی

- که از این دوره به بعد پا به عرصه‌ی معماری گزارد و باید آن را نوآوری معماری مکتب اصفهان شناخت - در دوره‌های بعد در طراحی مساجد بیشماری مورد بهره‌برداری قرار گرفته است که گاه به صورت کامل‌تری، مجال بروز یافته است (طیسی و فاضل نسب ۱۳۹۱، ۸۹). در نظام فضایی این گونه

جدول ۱۱. ورودی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

تصویر	ورودی اصلی	تعداد ورودی			مسجد
		کل	فرعی	اصلی	
		دو	یک	یک	امام
		سه	دو	یک	وکیل

میدان جلوی آن در هر دو مسجد مدنظر بوده است؛ هرچند در مسجد امام اصفهان به صورتی پررنگ‌تر و در مسجد وکیل شیراز کم‌رنگ‌تر می‌نمایاند. معماری مسجد امام صفوی از طریق دادن شخصیتی پویا به فضا، رابطه‌ی بین داخل و خارج ساختمان را تسریع می‌بخشد که استفاده از حیاط چهارایوانه به این پویایی کمک می‌نماید. ارتباط فضایی در مسجد وکیل که شکل دوایوانی به خود گرفته است؛ بین این دو ایوان در حال تعامل است که به نظر می‌رسد کمی از پویایی فضا کاسته شده

۶. نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که معماری مساجد جامع دوره‌ی صفویه و زندیه به لحاظ کارکردی دارای تشابهاتی با یکدیگر می‌باشد از جمله ارتباط با عناصر شهری، ادغام در بافت شهری اطراف و نیز بهره‌گیری از نقوش طبیعی و هندسی در تزئینات، وحدت‌گرایی در بستر کثرات. از دیدگاه دسته‌بندی اجزا و عناصر نیز هر دو مسجد دارای موارد مشابهی است. اهمیت فضای باز شهری و چرخش مسجد نسبت به

زیر گنبدخانه را در مسجد امام منجر شده و شبستان ستوندار مسجد و کیل را با سایه و روشن‌های متوالی متجلی کرده است. از این رو تفاوت مهم این دو مسجد را می‌توان کیفیت فضایی پویا در مسجد امام اصفهان دانست که به یمن وجود چهار ایوان و گنبدخانه در ضلع جنوبی آن به دست آمده است که حرکت و ادراک لحظه‌به‌لحظه‌ی فضا را منجر می‌گردد. در مقابل فضای آرام، یک‌پارچه و متین مسجد و کیل است که درک متفاوتی از فضای مسجد را عرضه می‌نماید. این تفاوت نگاه را نه تنها در سازماندهی که در تمامی اجزا و عناصر در این در مسجد می‌توان یافت و به نظر می‌رسد مسجد و کیل شیراز بیش از آن که دنباله‌روی معماری دوران پیش از خود باشد؛ وام‌دار عناصری از زمینه خود می‌باشد و می‌تواند به عنوان بنایی زمینه‌گرا معرفی گردد.

جدول ۱۲. ویژگی‌های مسجد امام و کیل (مأخذ: نگارندگان)

است. نداشتن گنبد و مناره در مسجد و کیل شیراز - که متأثر از سنت مسجدسازی در این شهر است - سادگی و نجابت این شهر را دوچندان کرده است. در مقابل در مسجد امام اصفهان به دلیل وجود دو گنبد و مناره‌ها، ارتباطات عمودی بنا، عظمت بیشتر فضا را موجب گردیده است. در واقع می‌توان گفت مسجد جامع و کیل شیراز از نمونه‌های نادر مساجد شبستانی در دوران خود است؛ چرا که این نوع از مساجد در دوران اولیه‌ی مساجد ایرانی در خراسان شکل گرفت و پس از آن سنت گنبدسازی در اغلب مناطق ایران رواج داشته است. این مسجد - که پس از دوران اوج معماری باشکوه صفویه ساخته شده است - به دور از بهره‌گیری از الگوی این مساجد بصورت شبستانی طراحی گردیده است و به نظر می‌رسد نیم‌نگاهی به گذشته داشته است. این تفاوت نگاه فضای بزرگ و یکدست

شباهت		
شاخص	مسجد امام	مسجد وکیل
ارتباط با عناصر شهری	به عنوان محور اصلی و ادغام در بافت شهری، رفع نیازهای فردی و اجتماعی	به عنوان محور اصلی و ادغام در بافت شهری اطراف، رفع نیازهای فردی و اجتماعی
ارتباط با بازار	همجواری با بازار و ارکان اقتصادی، عمود بودن محور بازار یا ورودی مسجد، اتصال دو دنیای این جهانی و آن جهانی	همجواری با بازار و ارکان اقتصادی، عمود بودن محور ورودی بازار یا ورودی مسجد، اتصال دو دنیای این جهانی و آن جهانی
ارتباط با میدان شهری	چرخش نسبت به میدان (جهت قبله)، تسهیل ارتباط	چرخش نسبت به میدان (جهت قبله)، تسهیل ارتباط
ساختار فضایی	ترکیب هندسه‌ی بیرون‌گرا میدان یا هندسه‌ی درون‌گرای مسجد	ترکیب هندسه‌ی خیابان و کوچه با هندسه‌ی درون‌گرای مسجد
دیاگرام فضایی	نحوه‌ی ورود به مسجد، بخش خدماتی مجزا	نحوه‌ی ورود به مسجد، بخش خدماتی مجزا
ارتباط بصری	تناسب و توازن در بعد مادی و معنوی و نه تقارن کامل (تعادل)، آرامش همراه با ایست، وحدت‌گرایی در بستر کثرت، تنوع رنگ‌های نغز و دلفریب در تزئینات به وقور، تکرار و ریتم، بهره‌گیری از نقوش طبیعی و هندسی در تزئینات	تناسب و توازن در بعد مادی و معنوی و نه تقارن کامل (تعادل)، آرامش، وحدت‌گرایی در بستر کثرت، تنوع رنگ‌های نغز و دلفریب در تزئینات، تکرار و ریتم، بهره‌گیری از نقوش طبیعی و هندسی در تزئینات
تنوع فضایی	دهلیز ورودی و فضای هشتی و رسیدن به میانسرا	دهلیز ورودی و فضای هشتی و رسیدن به میانسرا
فضای آموزشی و خدماتی	وجود فضاهای خدماتی	وجود فضاهای خدماتی
میانسرا	تأثیر میانسرا بر حوض درون آن (مریخ)	تأثیر میانسرا بر حوض درون آن (مستطیل)
سلسله‌مراتب حرکتی	رعایت سلسله‌مراتب فضایی و حرکتی (اتصال، انتقال و وصول)	رعایت سلسله‌مراتب فضایی و حرکتی (اتصال، انتقال و وصول)
ورودی	جلوخان تنها پدنه‌ی متصل به بازار و میدان	جلوخان تنها پدنه‌ی متصل به بازار و میدان

تفاوت		
شخص	مسجد امام	مسجد وکیل
ارتباط با عناصر شهری	مسجد در نقش عنصر اصلی میدان، ادغام با عناصر حکومتی و اقتصادی، برنامه‌ریزی و ساختار منظم‌تر	ادغام با عناصر خدماتی و اقتصادی، توجه به عوامل زمینه‌گرا و ارگانیک شهری
ارتباط با بازار	ارتباط بیشتر با محور طولی بازار	ارتباط به صورت هم‌نشینی ورودی بازار و مسجد (مسجد در شروع غرفه‌هایی متصل به بازار و ورودی بازار)
ارتباط با میدان شهری	مخفی نمودن تغییر زاویه نسبت به میدان با استفاده از راسته‌بازار و هندسه میدان	مخفی نمودن تغییر زاویه نسبت به میدان با استفاده از غرفه‌هایی در بدنه و نمای مسجد
ساختار فضایی	خلق هندسه‌ای نوین و بدیع، تنوع در هندسه فضایی با توجه به نحوه حرکت انسان، چهارایوانی	بازگشت به هندسه‌ی گذشته و ابتکار در تپستان، سادگی در هندسه فضایی با توجه به نحوه حرکت انسان، دواایوانی، تپستانی و نداشتن گنبد
دیاگرام فضایی	وجود دو مدرسه در خود مسجد	ارتباط بازار به مسجد از بخش خدماتی
ارتباط بصری	تضاد فضایی، شکست ریتم، تضاد اندازه‌ای، ابهت و آرامش (ایجاد ابهت با عناصر عمودی)، خوانایی بیشتر (نمایان شدن قسمت بیشتری از نما به واسطه‌ی گنبد و ارتفاع جلوخان)،	هماهنگی فضایی، ریتم، اندازه، سادگی، نجابت و آرامش، معماری اقلی‌تر و مردم‌وارتر (نمایان شدن قسمت کمتری از مسجد به دلیل نداشتن گنبد و ارتفاع جلوخان)
فضای آموزشی و خدماتی	وجود مدرسه سلیمانیه و ناصری	استفاده از تپستان و مدرسه آقاباباخان در همجواری مسجد، وسعت بیشتر فضای خدماتی (وجود غرفه‌های در دالان منتهی به فضای خدماتی)
میانسرا	تعدد میانسرا بدلیل داشتن دو مدرسه و فضای خدماتی	داشتن دو میانسرا، میانسرای مرکزی و خدماتی
سلسله‌مراتب حرکتی	وصول (رسیدن به گنبد و اسلیمی‌ها که نشان از کثرت به وحدت دارند)	وصول (با کمک عناصری مانند رواق و حوض و در نهایت تفاوت در مسیر منتهی به محراب در تپستان به وسیله‌ی تزئینات متفاوت و هم‌جهت با ایوان شمالی و حوض میانسرا)
ورودی	دعوت‌کنندگی بیشتر، شفافیت و گستردگی دید در هندسه فضایی میدان	خوانایی و دعوت‌کنندگی کمتر، نمایش اندام کمتری از بنا، (ایوان شهری به عنوان تنها دید)

پی‌نوشت

۱. Mokhtarshahi

۲. Hiller

۳. Vaghaun

منابع

۱. اردلان، نادر، و لاله بختیار. ۱۳۹۰. حس وحدت: نقش سنت در معماری ایرانی. ترجمه‌ی ونداد جلیلی. تهران: مؤسسه علمی پژوهشی علم معماری.
۲. اعتضادی، لاله. ۱۳۷۷. نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان‌نشین. صفحه (۲۶): ۸-۲۱.
۳. بلخاری قهی، حسن. ۱۳۹۰. مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: سوره مهر.
۴. بمانیان، محمدرضا، محمدرضا پورجعفر، فریال احمدی، و علیرضا صادقی. ۱۳۸۹. بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری

- مساجد شیعی. شیعه‌شناسی ۸ (۳۰): ۳۷-۷۰.
۵. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۹۰. هنر مقدس: اصول و روش‌ها. ترجمه‌ی جلال ستاری. تهران: انتشارات سروش.
۶. پارسایی، مهدی، پرستو عشرتی، و عیسی حجت. ۱۳۸۸. واکاوی گنبد در مساجد تاریخی شیراز. هنرهای زیبا (۴۰): ۵۱-۶۰.
۷. پوپ، آرتور آپهام. ۱۳۷۳. معماری ایران. ترجمه‌ی غلامحسین صدری افشار. تهران: فرهنگیان.
۸. پیرنیا، کریم. ۱۳۸۴. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۹. پیرنیا، کریم. ۱۳۸۷. مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره‌ی اسلامی. گردآورنده یوسف کیانی. تهران: سروش سمت.
۱۰. پیرنیا، کریم. ۱۳۹۲. معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
۱۱. توکلین، زهرا، و سارا بهمنی کازرونی. ۱۳۹۴. بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز. پژوهش‌های معماری اسلامی (۸): ۸۹-۱۰۵.
۱۲. حبیبی، سیدمحسن. ۱۳۹۰. از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. حجت، عیسی. ۱۳۸۴. هویت انسان ساز، هویت انسان‌پرداز (تأملی در رابطه هویت و معماری). هنرهای زیبا (۲۴): ۵۵-۶۲.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۵. لغت‌نامه‌ی دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. سلمانی، امیر، محمد حسین رحیمی، و مهدی خاک‌زند. ۱۳۹۴. بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد. پژوهش‌های معماری اسلامی (۹): ۳۴-۴۹.
۱۶. طیبی، محسن، و فهیمه فاضل‌نسب. ۱۳۹۱. بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. هنرهای زیبا (۳): ۸۱-۹۰.
۱۷. علی‌الحسابی، مهران، و منا جباری. ۱۳۹۰. بررسی و تقویت عملکردی-کالبدی استخوان بندی شهر قزوین با تأکید بر عنصر راه و میدان در دوران معاصر. آرمان‌شهر (۶): ۲۷-۳۴.
۱۸. فلامکی، محمدمنصور. ۱۳۷۴. نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران. در مجموعه مقالات کنگره‌ی معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ارگ بم، کرمان، اسفند.
۱۹. کمالی سروستانی، کوروش. ۱۳۸۴. مساجد تاریخی شیراز. شیراز: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری فارس.
۲۰. متدین، حشمت‌اله. ۱۳۸۶. چهارطاقی گنبدار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی. نشریه هنرهای زیبا (۳۱): ۳۹-۴۶.
۲۱. معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۱. معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۲۲. مهدوی‌نژاد، محمدجواد، و محمد مشایخی. ۱۳۸۹. بایسته‌های طراحی مساجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی. آرمان‌شهر ۳ (۵): ۶۵-۷۸.
۲۳. نصر، سیدحسین. ۱۳۸۰. معرفت و امر قدسی. ترجمه‌ی فرزاد حاجی میرزایی. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
۲۴. نعمتی، محمد، و علیرضا شهلائی. ۱۳۹۴. تحول فضایی در معماری مساجد چهارایوانی نسبت به مساجد شبستانی. هویت شهر ۹ (۲۲): ۷۵-۸۶.
۲۵. نوریان، فرشاد، محمدحسین الهی‌زاده، و محمد مهدی عبدالهی‌ثابت. ۱۳۹۴. کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی آن. هنرهای زیبا (۳): ۳۹-۵۲.
۲۶. ونگ، وسیوس. ۱۳۸۸. اصول فرم و طرح. ترجمه‌ی آزاده بیدخت و نسترن لواسانی. تهران: نی.
۲۷. هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۰. گنجینه‌ی آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: ثقفی.
۲۸. هیلن‌برند، روبرت. ۱۳۸۹. معماری اسلامی. ترجمه‌ی باقر آیت‌الله زاده شیرازی. تهران: روزنه.

References

- Alalhesabi, Mehran, and Mona Jabari. 2002. Survey and Enhance Performance-Physical Structure of Qazvin City with Emphasis on Way and Square Elements in Contemporary Ereas. *Arman Shahr* (6): 27-34.
- Ardalan, Nader, and Laleh Bakhtiar. 2011. Sense of Unity: *The Role of Tradition in Iranian Architecture*. Translated by Vandad Jalili. Tehran: Research Institute of Elm-e-Memar.
- Bemanin, Mohammad Reza, Mohammadreza Poorjafar, Ferial Ahmadi, and Alireza Sadeghi. 2010. Revisiting Spiritual Identity and Sacred Tenets of Shiite Islamic Architecture. *Shieh shenasi* 8(30): 37-70.
- Bolkhari Ghehi, Hassan. 2011. *Mystical Foundations of Islamic art and architecture*. Tehran: Sooreye Mehr.
- Borkhart, Titios. 2011. *Sacred Art: Principles and Methods*. Translated by Jalal Satari. Tehran: Soroush.
- Dehkhoda, Ali Akbar. 1998. *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.

7. Etezadi, Laleh. 1998. The Role of the Mosque in the Predominantly Muslim Cities. *Soffeh* (26): 8-21.
8. Falamaki, Mohammad Mansor. 1995. Safavid Architectural Innovations, Change for Lasting Values and Architectural Concepts in Iran. In *Proceedings of the Congress of Architecture and Urbanism*, Cultural Heritage Organization, Arge bam, Kerman, March.
9. Habibi, Seyed Mohsen. 2011. *From the flux to the City*. Tehran: University of Tehran Press.
10. Hiltenbernd, Robert. 2010. *Islamic Architecture*. Translated by Bagher Ayatalahzadeh Shirazi. Tehran: Rozaneh.
11. Hillier, B., and Vaughan, L. 2007. City as one Thing. *Progress in Planning* (67): 205-230.
12. Honarfar, LotfAllah. 1971. *Treasures Historical Marvels of Isfahan*. Isfahan: Saghfi.
13. Hojrat, Eisa. 2009. Human Identity, Human Identity Processor (Reflection on the Relationship between Identity and Architecture). *Honar-ha-ye-Ziba* (24): 55-62.
14. Kamali Sarvestani, Kourosh. 2006. *Historic Mosques in Shiraz*. Shiraz: Fars Cultural Heritage and Tourism Organization.
15. Mahvadinejad, Mohammad, and Mohammad Mashayekhi. 2010. Principles of the Socio-Cultural Mosque Design Based on Socio-Cultural. *Armanshahr* 3(5): 65-78.
16. Memarian, Gholamhossein. 2013. *Iranian Architecture*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
17. Mokhtarshahi Sani, Rafooneh. 2009. *An Inquiry into Iranian Architecture Manifestation of Identity, Symbolism, and Power in the Safavid's Public Buildings*. Doctor of Philosophy in Architecture. Eastern Mediterranean University.
18. Motedayen, HeshmatAllah. 2008. Four Arched Dome of the Mosque Turning Point in Iran. *Honar-ha-ye-Ziba* (31): 39-46.
19. Nasr, Seyyed Hossein. 2001. *Knowledge and the Sacred*. Translated by Farzad Haji Mirzaei. Tehran: Farzan-e Rooz.
20. Nemati, Mohammad, and Alireza Shahlaei. 2015. S Analytic Study of Mosques Architecture in Shabistani and Fouriwan Patterns (Case Study: the Great Mosque of Isfahan). *Hoviat e Shar* 9(22): 75-86.
21. Farshad Nourian, Mohammad Hossein Elahizadeh, Mohammad Mehdi Abdulahi Sabet. 2015. Developing a Set of Site Location Criteria for Mosques within the Urban Land Use Framework. *Journal of Honar-ha-ye-Ziba* 19(3): 39-52.
22. Parsaei, Mahdi, Parsto Eshrati, and Eisa Hojrat. 2009. Analysis of Dome in Historical Mosques of Shiraz. *Honar-ha-ye-Ziba* (40): 51-60.
23. Pirnia, Karim. 2005. *Stylistic of Iranian Architecture*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
24. Pirnia, Karim. 2008. *Mosques, Collection of Iranian Architecture, Islamic Era*. Collected by Yousef Kiani. Tehran: Soroush-e Samt.
25. Pirnia, Karim. 2013. *Islamic Architecture of Irani*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
26. Pope, Arthur Upham. 1994. *Architecture of Iran*. Translated by Gholamhossein Sadri Afshar. Tehran: Farhangian.
27. Salmani, Amir, Mohamad Hosein Rahimi, and Mehdi Khak Zand. 2015. Analysis of the Importance, Priority and Originality of Open Space in the Mosque. *Journal of Islamic architecture. Pazhohesh-ha-ye-Memari Eslami* (9): 34-49.
28. Tabasi, Mohsen, and Fahimeh Fazel Nasab. 2012. Revisiting the Role of Thought Currents of the Safavid Era in the Shaping of the Facades of the Mosques Built Based on the Principles of Isfahan School of Architecture. *Honar-ha-ye-Ziba* 17(3): 81-90.
29. Tavakolian, Zahra, and Sara Bahmani Kazerooni. 2015. Examining the Layout of the Yard in the Historical Mosques of Shiraz. *Journal of Reasearch in Islamic Architecture* (8): 89-105.
30. Wang, Vesios. 2009. *Principles of form and design*. Translated by Azadeh Bidokht and Nastaran Lavassani. Tehran. Ney.

Compare Spatial Structure –Function Imam Mosque in Isfahan and Shiraz Vakil Mosque

Mostafa Azadi *

Master of Architecture, Young Researchers and Elite Club, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Malihe Taghipour **

Assistant Professor of Architecture, Young Researchers and Elite Club, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Received: 2016/05/23

Accepted: 2016/09/03

Abstract

Spiritual Islamic architecture is mostly based on mosques, which is a manifestation of recreation, repetition, harmony, order, and peace of nature created by God as Muslims' everlasting home for prayer. Also, architecture meets the needs of a society. Therefore, a mosque is capable of meeting spiritual and metaphysic needs. By accepting Islam and by their own will, Iranian accepted the mosques as a place for prayer and they gradually move towards building mosques that fitted to their architectural traditions. By emerging the Safavid and establishing Isfahan school, the mosque got more importance and it became as a symbol of Shi'a ideals and a place for introducing them. Moreover, the mosques in Shiraz are important because from the beginning of Islam to the end of Qajar period, there was no mosque with tomb and the mosques had a chamber model. Since the culmination of evolution of spiritual architecture art is seen in the Imam Mosque in Isfahan, and the architecture of Vakil Mosques in Shiraz has chamber model and different from its previous models, the question is, Vakil Mosque of Shiraz and Isfahan Imam architecture as an indicator for two consecutive terms of what features are common and What elements of the architecture of the mosque of Imam Mosque in Isfahan's lawyer can be affected? As such, the research aims to study, compare, and analyze the elements and characteristics of two Islamic art and architecture masterpieces of Iran, i.e. Imam Mosque in Isfahan and Vakil Mosque in Shiraz, and shows the similarities and differences of views and identities of designing these mosques. To do this, descriptive – analytical and comparative methods, with survey and studying library sources and observation, and also using the map of gathered data were used. The data have been studied and analyzed and they were gathered in tables. The findings show that, with respect to function and space, the architecture of the Zand period has some similarities to the Safavid, however, in some details like organizing spaces and their relationships has its own characteristics. The entrance hierarchy; forecourt, entrance porch, gate, vestibule, corridor, and Miyan Sara and the space hierarchy; connection, transfer, and joints were

* mostafaazadi85@gmail.com

** malihe_taghipour@yahoo.com

similar. Also, the importance of open space and circulation of the mosque towards its front square are well seen in both mosques, and the relationship of the mosques with city and bazaar follow one approach. Additionally, there were some differences in space structure, Miyansar, and visual relationship with audience and the main difference in these two mosques is the space quality. In fact, movement in space and understanding it moment by moment is seen more in Imam Mosque than in Vakil Mosque, which has space integrity. Also, the porches have made a stronger relationship with other elements of the mosque. Safavid architecture facilitates the relationship of inside and outside of the building by giving dynamic characteristics to the space. But, since the Zand period came after this period, Vakil mosque has a two-porch shape in which the relationship only happens between two porches and space dynamism decreases. Moreover, it should be mentioned that not having tomb or minaret is related to the dominated views of that period and it is not considered as a defect, and the identity of mosque is not ruined by lack of one element. So follow the Safavid era Zand era architecture, but look at the past can be seen in it. Zand era architecture in terms of functional and spatial similarities to the Safavid period, but in the details, such as the organization of space and its relevance, has its own characteristics. Myansra also differences in the visual connection with the audience, as well as lack of domes and minarets of the mosque are seeing a lawyer. But Zand architecture and urbanization followed the Safavid in general principles, however, in the Zand period we see more context-based urbanization and architecture. Location mosque in the main and secondary routes of communication, the users will have more choice. Due to this feature through a positive sense of ease of access takes place in the mind. As such, the Zand followed the Safavid but a look to past is also seen on that period. Although the Imam mosque is the most complete mosque of Iran, it used other Iranian models as well.

Keywords: Imam Mosque, Vakil Mosque, structure, Safavid, Zand.

Reviewers for Volume5, Number14:

- Ali Asadpour:** Assistant Professor, Shiraz Art University
Minoo Gharabeiglu: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University
Parisa Hashempur: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University
Ali Akbar Heidary: Assistant Professor, University of Yasooj
Abolfazl Meshkini: Assistant Professor, Tarbiat Modares University
Tahereh Nasr: Assistant Professor, Islamic Azad University
Abdol hamid Noqrehkar: Associate Professor, Iran University of Science and Technology
Saeed Norozian: Assistant Professor, Shahid Beheshti University
Hanieh Okhovat: Assistant Professor, University of Tehran
Maryam Ostadi: Assistant Professor, Islamic Azad University
Mohammad Manan Raeesi: Assistant Professor, University of Qom
Mohamad Ranjbar Kermani: Assistant Professor, University of Qom
Mansureh Tahbaz: Associate Professor, Shahid Beheshti University
Samaneh Taqdir: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology
Behzad Vasiq: Assistant Professor Jondy Shapoor University

Managing Director: vice chancellor for research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Mohsen Faizi

Administrative Director:

Mohammad Mannan Raeesi

Administrative assistant:

Zahra Kashanidoust

Persian literary Editor: Sara Motevalli

English literary Editor: MohamadReza Ataee Hamedani

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor, Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor, Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor, Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University of Science and Technology

Abdol hamid Noqrehkar: Associate Professor, Iran University of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science, Research and Technology

Design assistant: AmirHosein Yousefi

▣ **Extensibility of Man-Made Space by Innovation about Space Opening in Kerman Traditional House**

Seyyed Majid Hashemi Toghroljerdi / Asefi Maziar / Mohajeri Mozafar

▣ **The semantics of life and vitality in Islamic teachings and its effect on the neighborhood**

Farhang Mozaffar / Abdolhamid Noghrekar / Mahdi Hamzenejad / Sedigheh Moein Mehr

▣ **Recognition of Mystical Thoughts Effects on Blue Color in Tile Lining of Iran's Mosques**

Hosein Moradinasab / Mohamad reza Bemanian / Iraj Etesam

▣ **Explaining the human perception levels and process and its role in the quality of creation of architectural works Based On Transcendent Wisdom**

Samaneh Taghdir

▣ **Eyvan Basic Position to Improve Operational Efficiency in Mosques**

Maryam Kiaee / Yaghoob peyvastehgar / Ali Akbar Heidari

▣ **The Study of Genealogy and Individual Styles of Plaster Workers Of the 14th Century**

Ahmad Salehi akhki / Bahareh Taghavi Nejad

▣ **Compare Spatial Structure –Function Imam Mosque in Isfahan and Shiraz Vakil Mosque**

Mostafa Azadi / Malihe Taghipour